

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 343.98

ПРО ВИКЛАДАННЯ КРИМІНАЛІСТИКИ У СВІТЛІ СУЧАСНОЇ НАУКОВОЇ ПАРАДИГМИ

Волобуєв А. Ф.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-
правових дисциплін та судових експертиз
Донецького юридичного інституту МВС України

Даньшин М. В.,

доктор юридичних наук, професор,
заступник декана з наукової роботи
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: у статті визначено актуальні проблеми викладання криміналістики на юридичних факультетах та профільних ВНЗ в умовах реформування вищої освіти в Україні, відповідності навчального курсу сучасним потребам практики протидії злочинності. Сформульовані пропозиції щодо їх вирішення, підготовки викладачів криміналістики, що мають бути покладені в основу формування професорсько-викладацького складу кафедр.

Ключові слова: криміналістика, парадигма, предмет криміналістики, система криміналістики, навчальний курс, викладач.

Аннотация: в статье определены актуальные проблемы преподавания криминалистики на юридических факультетах и профильных высших учебных заведениях в условиях реформирования высшего образования в Украине, соответствия учебного курса современным потребностям практики противодействия преступности. Сформулированы предложения по их разрешению, подготовки преподавателей криминалистики, которые должны быть положены в основу формирования профессорско-преподавательского состава кафедр.

Ключевые слова: криминалистика, парадигма, предмет криминалистики, система криминалистики, учебный курс, преподаватель.

Annotation: the article highlights the actual problems of teaching criminal science at law faculties and profile higher educational institutions in the conditions of reforming higher education in Ukraine, the correspondence of the training course to the modern needs of the practice of countering crime. Proposals for their solution, training of teachers of criminology, which should form the basis for the formation of the teaching staff of the departments, are formulated.

Key words: criminology, paradigm, subject of criminalistics, system of criminalistics, training course, teacher.

Сьогодні в Україні активними темпами оновлюється нормативно-правова база вищої освіти, ряд концептуальних нормативних актів перебувають у стані розробки, інші вже активно апробуються. Потрібно зазначити, що у переформовуванні правового поля є як позитивні, так і негативні тенденції. Всі ці зміни так чи інакше стосуються планування та організації роботи закладів вищої освіти взагалі, процесу навчання й підготовки майбутніх професіоналів-юристів зокрема. У цьому аспекті особливо проблематичним відчувається викладання криміналістики. Це пов'язано як із скороченням часу на дисципліну у навчальних планах, так й із трансформацією парадигми цієї науки, як сукупності фундаментальних наукових установок, які приймаються науковим співтовариством, і які об'єднують більшість його членів.

Значною мірою структура навчального курсу криміналістики визначається уявленнями про систему цієї науки. За останні роки суттєво змінилася парадигма криміналістики як самостійної юридичної науки. При визначенні її предмета були зроблені акценти не на змісті криміналістики (науки про планування й організацію розслідування, технічних засобах, тактичних прийомах і т.д.), а на функціональній стороні двох видів діяльності, які виступають об'єктом вивчення криміналістики: 1) злочинної діяльності; 2) слідчій діяльності. Зокрема, панівним серед криміналістів стало положення, що вивчення злочину, способів його вчинення і приховання, обставин, що сприяють або перешкоджають його здійсненню, є фундаментом для всієї системи криміналістики. Саме знання про злочин стали тією необхідною умовою, що уможливило розробку засобів і методів боротьби зі злочинністю [1, с. 117].

З урахуванням сучасних уявлень про предмет науки як сукупності певних закономірностей дійсності, був зроблений висновок про те, що криміналістика має своїм предметом, насамперед, закономірності, що проявляються при вчиненні злочинів і діяльності щодо їх розслідування:

- закономірності, що проявляються в механізмі вчинення злочинів і слідоутворенні;
- закономірності, що проявляються в діяльності органу досудового розслідування, спрямованої на встановлення обставин вчинення злочинів (збиранні, дослідженні, оцінки і використанні доказів).

На цій основі з'явилися обґрунтовані пропозиції про перегляд традиційної тричленної структури криміналістики («техніка», «тактика», «методика»). М. В. Салтєвський представив систему науки криміналістики у вигляді шести блоків (розділів, частин): 1) методологічні основи криміналістики; 2) механізм вчинення злочину і виникнення криміналістичної інформації; 3) джерела криміналістичної інформації; 4) засоби і методи збирання та подання криміналістичної інформації при розслідуванні злочинів; 5) криміналістична тактика; 6) криміналістична методика розслідування окремих видів злочинів [2, с. 21]. Були висловлені й інші пропозиції і міркування, зокрема щодо формування системи криміналістики, в якій би виділялися загальна та особлива частини, що більш адекватно б відображало її предмет і сприяло викладанню, підкреслювало спорідненість з науками кримінально-правового циклу [3-4]. Але і на цей час криміналістика містить ще недостатньо систематизовані знання, що стосуються механізму злочинної діяльності, як одного з елементів її об'єкту.

Важливим для розуміння сутності криміналістики та її місця серед інших юридичних наук є визначення зв'язку криміналістики з іншими науками кримінально-правового циклу. Звичайно, криміналістичні знання складають лише частину того, що потрібно для успішного розслідування злочинів. Навчальний процес з підготовки майбутніх співробітників правоохоронних органів передбачає поступальне засвоєння низки дисциплін, які висвітлюють у межах свого предмета різні сторони їх діяльності щодо протидії злочинності в сучасних умовах. Криміналістика тут посідає особливе місце, вона є специфічною навчальною дисципліною, яка виступає каналом впровадження і практичного застосування багатьох принципово важливих положень кримінального і кримінально-виконавчого права, кримінального процесу, кримінології, теорії оперативного-розшукової діяльності та судової експертизи. Будучи прикладною наукою, криміналістика орієнтована на вирішення практичних завдань, що виникають у кримінальному провадженні, з опорою на положення материнських кримінально-правових наук через свій понятійний апарат і практичні рекомендації [5, с. 305-322].

Потрібно брати до уваги й трансформацію уявлень про природу криміналістики, виникнення якої спочатку пов'язувалося з потребами використання досягнень природничих і технічних наук для вирішення завдань розслідування злочинів. Але з розвитком криміналістика переросла сферу розслідування злочинів і кримінального судочинства в цілому і стала своєрідним науковим утворенням, через яке природничо-наукові і технічні досягнення трансформуються і використовуються для встановлення юридично значущих фактів у найрізноманітніших галузях, явно виходячи за межі тільки кримінального судочинства. Так, її прийоми і методи давно використовуються для вирішення окремих завдань цивільного, адміністративного і господарського провадження, в адвокатській, нотаріальній і банківській діяльності, а також в історіографічних, авторознавчих, мистецтвознавчих та археологічних дослідженнях тощо. Ця тенденція розширення сфери застосування криміналістичних знань породила, наприклад, пропозицію про доцільність розроблення нового факультативного розділу «прикладна криміналістика в юридичній практиці», в якому б у найбільш широкому плані викладалися питання використання криміналістичних знань у вказаних сферах діяльності [6, с. 14]. Окремим проявом цієї тенденції стала пропозиція О. Я. Баєва про виділення в системі криміналістики «криміналістичної адвокатології» [7]. Критично ставлячись до зазначених пропозицій зазначимо, що вони виходять за межі загальнонавчального на цей час предмета криміналістики.

Вказані тенденції обумовлюють проблему визначення місця криміналістики в системі підготовки юриста в вищих навчальних закладах (ВНЗ), співвідношення її з іншими юридичними дисциплінами. Ця проблема тісно пов'язана з розподіленням бюджету навчального часу, який визначається навчальними планами і програмами ВНЗ. Очевидно, що при складанні таких планів і визначенні обсягу часу для вивчення криміналістики вихідним є традиційне уявлення про криміналістику, як дисципліну прикладну, зорієнтовану на висвітлення практичних питань розслідування злочинів. При цьому потрібно врахувати, що в Україні ВНЗ, що готують юристів першого та другого рівня навчання (бакалавр, магістр), поділяються на дві категорії:

- юридичні факультети університетів (юридичні університети) Міністерства освіти і науки України, які готують юристів широкого профілю за спеціальністю «Правознавство»;
- відомчі ВНЗ МВС України, Прокуратури, СБУ (університети, інститути, академії), які готують юристів для роботи в окремих підрозділах правоохоронних органів (слідчих, експертних, оперативних, охорони громадського порядку тощо).

Ураховуючи ту обставину, що відомчі ВНЗ здійснюють спеціалізовану підготовку юристів, зорієнтовану на вирішення специфічних завдань окремих підрозділів правоохоронних органів, цілком логічно сприймаються відмінності в навчальних планах і програмах навчальних дисциплін кримінально-правового циклу і зокрема криміналістики. Звичайно, у спеціалізованому навчальному процесі акцент робиться на кримінально-правовому циклі з метою надання необхідних знань і практичних умінь їх застосування при вирішенні специфічних завдань певного напрямку правоохоронної діяльності. Але аналіз навчальних планів ВНЗ обох категорій показує спільну для них тенденцію зменшення кількості навчального часу для викладання криміналістики. Так, за останні 5-6 років бюджет часу на викладання криміналістики у ВНЗ першої категорії зменшився з 102 год., аудиторних занять з викладачем до 64 год. відповідних занять (32 год. лекцій і 32 год. семінарів за один семестр). У відомчих «правоохоронних» ВНЗ також відбулося зменшення – з 180 год. аудиторних занять до 100 год. для підготовки слідчих. Ця тенденція пов'язана, на наш погляд, по-перше, з появою нових юридичних дисциплін і необхідністю відповідного перерозподілу бюджету навчального часу, а з другого – розглядом криміналістики, як суто технічної «поліцейської» науки, що характерно для багатьох університетів країн Європи та Америки. В результаті у всіх ВНЗ України спостерігається неухильний процес вироблення такого собі «уніфікованого» навчального курсу криміналістики, наповнення його переважно теоретичною інформацією, досить далекої від реальних потреб слідчої практики. При цьому відбувається це за відсутності належного зворотного зв'язку між правоохоронними органами, як одержувачами «освітньої продукції», і ВНЗ для необхідної корекції навчального процесу у зв'язку з потребами практики.

Але, якщо скорочення навчального часу для викладання криміналістики щодо ВНЗ першої категорії принаймні можна пояснити, то стосовно «правоохоронних» навчальних закладів він виглядає нелогічним. Ця тенденція простежується вже достатньо чітко – створення скорочених уніфікованих навчальних курсів криміналістики обумовлює її викладання майбутнім правоохоронцям у тому ж обсязі, з тими ж самими акцентами, що майбутнім юристами, зорієнтованим на роботу в органах юстиції, органах державної влади і самоврядування, у підприємницької діяльності тощо. Зважаючи на ці реалії можна дійти таких висновків.

1. *Викладання криміналістики на юридичних факультетах університетів МОН України при наявному бюджеті часу може мати тільки ознайомчий характер з основними положеннями цієї науки.* Формами аудиторних занять є лекції та семінари. Тому випускник такого ВНЗ з-за відсутності у нього не тільки практичних умінь, але й недостатності теоретичних знань з криміналістики, не зможе виконувати роботу слідчого (прокурора), співробітника оперативного підрозділу без проходження додаткової спеціалізованої підготовки.

Видається, що такої ж думки дотримується В. Ю. Шепітько, який зазначив, що «...криміналістика потрібна всім юристам незалежно від їх професіоналізації у майбутньому (адвокат, нотаріус, юрисконсульт, суддя). Інша річ, що різним юристам потрібен неоднаковий об'єм відомостей криміналістичної спрямованості. Основи криміналістики повинні отримати всі майбутні юристи. Далі більш глибокі знання можуть бути отримані представниками окремих юридичних професій під час засвоєння спеціальних криміналістичних курсів» [8, с. 53].

2. *Викладання криміналістики у відомчих ВНЗ, які готують кадри для підрозділів правоохоронних органів, повинно бути спрямовано на надання знань і вироблення практичних умінь щодо організації досудового розслідування і проведення слідчо-розшукових дій із застосуванням криміналістичних засобів і прийомів.* Формами аудиторних занять, окрім лекцій та семінарів, обов'язково повинні бути практичні заняття.

З наведених висновків витікає, що кількість часу, який виділяється для викладання криміналістики (і не тільки її), повинна визначатися не арифметичною збалансованістю навчального плану стосовно різних юридичних дисциплін («кожній сестрі по сережці»), а державним замовленням – обсягом знань і практичних умінь, які повинен і може надати відповідний ВНЗ. Зокрема, якщо йдеться про криміналістичну підготовку, випускник повинен уміти виконувати роботу слідчого у найпростіших кримінальних провадженнях, а вже з набуттям досвіду і періодичного підвищення кваліфікації набути стійких навичок кваліфікованого розслідування різних кримінальних правопорушень. Видається, що тільки при такому підході до навчального процесу можна забезпечити достатньо високий рівень досудового розслідування кримінальних правопорушень.

Вимога набуття не тільки теоретичних знань, але й практичних умінь, обумовлює й необхідність відповідної методики викладання, що також є важливим для визначення обсягу навчального часу. Зокрема, як показує досвід викладання криміналістики, найбільш ефективними у цьому аспекті є практичні заняття, які проводяться у формі ділової гри з курсантами (студентами). Наприклад, за темою «Тактика допиту» оптимальним видається проведення після лекції і семінарського заняття (теоретичної частини – 4 год.) практичного заняття (2 год.) у формі ділової гри за певною фабулою з розподіленням ролей між курсантами (студентами). Їх завданнями при цьому виступають: підготовка до допиту з визначенням статусу особи і предмету допиту; складання письмового плану допиту; уважне стеження за порядком ведення навчального допиту; фіксація отримуваних показань; складання протоколу допиту, який після належного оформлення здається викладачу для перевірки. Таким чином, для повноцінного вивчення зазначеної теми і вироблення початкових практичних умінь потрібно мінімум 6 год. (а краще, 8 год. для відпрацювання допиту різних категорій учасників кримінального провадження).

У зв'язку з викладеним постає питання й про вимоги до викладача криміналістики, зокрема щодо необхідного обсягу його знань та умінь. Цікавими у цьому сенсі є результати проведеного нами опитування прокурорів, слідчих та співробітників оперативних підрозділів, а також адвокатів, які вважають, що викладач криміналістики повинен:

- бути здатним відповісти на будь-яке практичне запитання з теми навчального курсу (100%);
- вміти встановлювати психологічний контакт з аудиторією (95%);
- знати криміналістичну теорію (83%);
- мати досвід практичної роботи (75%);
- використовувати приклади з сучасної практики розслідування та розкриття злочинів (65%);
- знати теоретичні положення інших наук кримінально-правового циклу (54%);
- мати привабливий зовнішній вигляд (40%);
- не допускати проявів байдужості до запитань аудиторії та вміти володіти увагою аудиторії (35%);
- слідкувати за змінами чинного законодавства (30%);
- знати міжнародну практику протидії злочинності (10%) [9, с. 53].

Зважаючи на предмет криміналістики та її зв'язки з іншими науками кримінально-правового циклу можна констатувати, що викладач повинен мати не тільки криміналістичну, але й солідну загальну кримінально-правову підготовку. Зокрема, знання принципово важливих положень кримінального права, кримінального процесу, кримінології, які реалізуються в кримінальних провадженнях, повинні бути необхідним компонентом його професійної підготовки. Видається, що досягнути цього можна тільки при проходженні відповідного курсу навчання в аспірантурі (ад'юнктурі), яке поєднується з написанням і наступним захистом кваліфікаційної роботи – дисертації за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. Зважаючи на те, що метою викладання криміналістики є не тільки надання теоретичних знань, але й певних практичних умінь, викладач повинен розуміти проблеми слідчої практики і мати досвід їх вирішення. Якщо такий досвід у кандидата відсутній, до програми підготовки аспіранта (ад'юнкта), на наш погляд, обов'язково повинно бути включене 6-місячне стажування в ролі слідчого МВС України (в реальності для цього може бути використаний статус позаштатного помічника слідчого).

ЛІТЕРАТУРА

1. Белкин Р. С. Курс криминалистики / Р. С. Белкин. В 3 т. – М. : Юристъ, 1997. – Т. 1. – 408 с.
2. Салтвевский М. В. Криминалістика: учебное пособие / М. В. Салтвевский. – Москва, 1996. – 428 с.
3. Волобуев А. Ф. Концепция Р.С. Белкина о предмете криминалистики и ее влияние на систему науки / А. Ф. Волобуев // Роль Р. С. Белкина в развитии современной криминалистики: материалы Международной конференции (к 80-летию Р. С. Белкина). – Москва, 2002. – С. 91-95.
4. Корноухов В. Е. Актуальные проблемы системы криминалистики / В.Е. Корноухов // Роль Р. С. Белкина в развитии современной криминалистики: материалы Международной конференции (к 80-летию Р. С. Белкина). – Москва, 2002. – С. 204-207.
5. Даньшин М. В. Криміналістика XXI століття: місце у системі наукового знання: монографія / М. В. Даньшин. - Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. – 480 с.
6. Волчецкая Т. С. Перспективы и пути развития современной криминалистики / Т. С. Волчецкая // Современное состояние и развитие криминалистики: сборник научных трудов / под ред. Н. П. Яблокова [и др.], – Х. : Апостиль, 2012. – С. 5–15.
7. Баев О. Я. Криміналістическа адвокатология как подсистема науки криминалистики / О. Я. Баев // Профессиональная деятельность адвоката как объект криміналістического исследования. – Екатеринбург: Веста, 2002. – С. 5–20.
8. Шепитько В. Ю. Криміналістика XXI века: предмет познания, задачи и тенденции в новых условиях / В. Ю. Шепитько // Современное состояние и развитие криминалистики: сб. науч. тр. / под. ред. Н. П. Яблокова и В. Ю. Шепитько. – Х. : Апостиль, 2012. – С. 41–54.
9. Даньшин М. В. Криміналістика: проблема оптимізації викладання навчального курсу в сучасних умовах протидії злочинності в Україні / М. В. Даньшин // Юридичний науковий електронний журнал. – 2015. – № 4. – С. 238-241 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lsej.org.ua/index.php/nomeri-zhurnalu?id=48>

УДК 343.16

**РОЛЬ ПРИНЦИПІВ ЗАКОННОСТІ ТА ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА
У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ І ПРАВ ЙОГО УЧАСНИКІВ**

Даньшин М. В.,

доктор юридичних наук, професор,
заступник декана юридичного факультету
з наукової роботи
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Колесник Г. Р.,

здобувач кафедри кримінально-
правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: у статті розкрито роль принципів законності та верховенства права у забезпеченні досудового розслідування кримінальних правопорушень і прав його учасників. Обґрунтовано нагальну необхідність поглиблення наукових досліджень з цієї проблематики.

Ключові слова: кримінальне провадження, досудове розслідування, принцип законності, принцип верховенства права, прокурор, слідчий суддя, прокурорський нагляд, судовий контроль.

Анотация: в статье раскрыта роль принципов законности и верховенства права в обеспечении досудебного расследования уголовных правонарушений и прав его участников, а также обосновывается необходимость углубления научных исследований по этой актуальной проблематике.

Ключевые слова: уголовное производство, досудебное расследование, принцип законности, принцип верховенства права, прокурор, следственный судья, прокурорский надзор, судебный контроль.

Annotation: the article reveals the role of the principles of legality and the rule of law in providing pre-trial investigation of criminal offenses and the rights of its participants, and also substantiates the need to deepen scientific research on this topical issue.

Key words: criminal proceedings, pre-trial investigation, principle of legality, the rule of law, prosecutor, investigative judge, prosecutor's supervision, judicial control.

Однією із найважливіших ознак правової держави є регулювання усіх аспектів суспільного та державного життя тільки законами, а також реальне визначення та захист основоположних прав людини і громадянина. У зв'язку з цим, у таких державах принципи законності та верховенства права є загальноправовими, визначаються на